

An Elucidation of Corruption Indicators from the Perspective of the Quran and Their Managerial Implications *

Seyyed Amanullah Hassani ¹ and Hassan Abedi Jafari ² and Ahmad Ghodsi ³

Abstract

Corruption represents a significant obstacle to economic growth, societal development, and the pursuit of social justice, prompting extensive investigation across ethical, economic, and social frameworks. This inquiry is a component of the author's doctoral dissertation and utilizes a data-based theory approach. The study articulates the indicators of corruption as interpreted through the lens of the Holy Quran, while also examining the managerial consequences that stem from these indicators. A thorough analysis of Quranic verses reveals that corruption is characterized by several indicators, including its pervasive nature, ability to spread, conflict with human dignity, inherent repulsiveness, complexity and ambiguity, temporal relevance, and its association with power dynamics. By focusing on these indicators, a more nuanced understanding of corruption within society emerges, distinguishing it from various individual transgressions and sins. Each indicator identified in the Quran regarding corruption carries specific managerial implications that are crucial for addressing administrative and organizational corruption. These implications underscore the necessity for organizations to not only grasp the comprehensive nature and ramifications of corruption but also to develop thorough and effective strategies and policies aimed at mitigating its diverse manifestations.

Keywords: Corruption, Administrative Corruption, Corruption from the Perspective of the Quran, Indicators of Corruption, Managerial Implications.

---

*. **Date of Receiving:** 3 - 3 - 2024, **Date of Approving:** 18 - 7 - 2024.

1. Ph.D., Al-Mustafa International University - Quran and Hadith Higher Education Complex: amanhassani92@gmail.com.
2. Faculty Member of Tehran University and Chairman of the Board of Directors of Organizational Behavior Management Scientific Association: h_abedijafari@yahoo.com.
3. Associate Professor of Al-Mustafa International University: a_ghodsi@miu.ac.ir.

تبیین شاخص‌های فساد از منظر قرآن و دلالت‌های مدیریتی آن *

سید امان الله حسنی^۱ و حسن عابدی جعفری^۲ و احمد قدسی^۳

چکیده

فساد به مثابه یکی از تهدیدات بنیادین مقابل رشد، توسعه و عدالت اجتماعی، موضوعی است که در ابعاد مختلف اخلاقی، اقتصادی و اجتماعی مورد پژوهش قرار گرفته است. این پژوهش بخشی از رساله دکتری نویسنده است که با استفاده از روش داده‌بنیاد انجام شده است. در این مقاله به تبیین شاخص‌های فساد از دیدگاه قرآن کریم و دلالت‌های مدیریتی ناشی از آن می‌پردازد. با بررسی‌های گسترده در آیات قرآنی، فساد به‌عنوان پدیده‌ای دیده می‌شود که دارای شاخص‌هایی چون جامعیت، سرایت‌پذیری، ناسازگاری با مقام و شرافت انسانی، زشتی و ناپسندی، پیچیدگی و ابهام، زمین‌مندی، زمان‌مندی و هم‌زادی با قدرت است. توجه به این شاخص‌ها درک بهتری از فساد را در جامعه نشان می‌دهد و بیانگر آن است که فساد با بسیاری از انحرافات و معاصی که از سوی انسان-ها انجام می‌گیرد، متفاوت است. هرکدام از شاخص‌هایی که قرآن کریم برای فساد بیان می‌کند، می‌تواند دلالت‌های مدیریتی ویژه‌ای داشته باشد و در مبارزه با فساد اداری و سازمانی، مدنظر قرار داده شود. دلالت‌های مدیریتی این شاخص‌ها تأکید دارند که سازمان‌ها نه تنها باید نسبت به مفهوم و عواقب فساد شناخت جامع داشته باشند؛ بلکه لازم است که برنامه‌ها و سیاست‌های کامل و متناسب مبارزه با گونه‌های مختلف فساد، تدوین کنند.

واژگان کلیدی: فساد، فساد اداری، فساد از منظر قرآن، شاخص‌های فساد، دلالت‌های مدیریتی.

* تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۲/۱۳ و تاریخ تأیید: ۱۴۰۳/۰۴/۲۸.

۱. دانش‌آموخته دکتری جامعه المصطفی ص العالمية، مجتمع آموزش عالی قرآن و حدیث: amanhassani92@gmail.com.

۲. عضو هیئت علمی دانشگاه تهران و رئیس هیئت مدیره انجمن علمی مدیریت رفتار سازمانی: h_abedijafari@yahoo.com.

۳. دانشیار جامعه المصطفی ص العالمية: a_ghodsi@miu.ac.ir.

۱. بیان مسأله

فساد به‌عنوان یکی از چالش‌های عمده اجتماعی، اقتصادی و مدیریتی در ادیان، متون کهن و بحث‌های معاصر حقوقی و اخلاقی به‌گستره‌ای وسیع مورد تحلیل قرار گرفته است. مطالعات زیادی به بررسی پدیده فساد و چگونگی مقابله با آن پرداخته‌اند؛ اما پژوهشی قرآنی که با رویکرد جامع و روشمند به این مسئله پرداخته باشد و ابعاد و مؤلفه‌های مختلف آن را مورد بررسی قرار داده باشد، در این حوزه ارائه نشده است. این در حالی است قرآن کریم بهترین پیام و کامل‌ترین ره‌آورد جاودانی برای بشر است (جوادی‌آملی، تفسیر موضوعی قرآن، تفسیر انسان در قرآن، ۱۳۹۵: ۲۳). با توجه به شأن هدایتگری قرآن در عرصه‌های مختلف زندگی بشر (طباطبایی، تفسیر المیزان، ۱۳۷۴: ۳۲۴/۱۲) می‌توان با تحلیل گزاره‌های مختلف قرآنی مرتبط با فساد، به الگوی شناخت فساد و راه‌های مبارزه با آن دست یافت؛ الگویی که می‌تواند رهنمودهای مفیدی در عرصه‌هایی مختلف زندگی انسانی از جمله در حوزه مدیریت و سازمان باشد و چراغ راهی برای عبور از مسیر پیچیده مبارزه با فساد در عرصه عمل سازمانی فراهم آورد.

در این پژوهش، تمرکز بر شاخص‌های معرفی‌کننده فساد از منظر قرآن شده است که از این طریق می‌توان به شناسایی جوهره و ماهیت این پدیده پرداخت. از این رو سؤالی که در این پژوهش به دنبال پاسخگویی آن است این است که قرآن کریم در راستای معرفی پدیده فساد چه نشانگرهایی را برای آن بیان کرده است؟ به عبارت دیگر، چه شاخص‌هایی در قرآن کریم برای فساد بیان شده است که آن را از سایر تخلفات و انحرافات رفتاری مشخص می‌کند؟ سؤال دیگری که مطرح شده است اینکه براساس شاخص‌های فساد از منظر قرآن کریم چه رهنمودهایی اداری و سازمانی می‌توان در مورد فساد استنباط کرد؟

براساس سؤالات مطرح‌شده، هدف از این پژوهش، در قدم اول شناسایی فساد از منظر قرآن است و در قدم دوم، در پی آن است تا دلالت‌های مدیریتی مرتبط با آن را استنباط کرده و کاربردهای آن را در مدیریت سازمان‌ها و روابط اداری عیان سازد. تأکید بر این نکته لازم است که پژوهش حاضر صرفاً به تبیین شاخص‌های فساد از دیدگاه قرآن می‌پردازد که تنها یکی از مؤلفه‌های پدیده فساد است و سایر جنبه‌های این پدیده، از جمله مصداق‌ها، علت‌ها، شیوه‌ها، پیامدها و روش‌های مبارزه با آن، در پژوهش‌های جداگانه مورد توجه قرار خواهند گرفت.

۲. مفاهیم نظری

واژه فساد از واژه‌هایی است که برگرفته از زبان عربی و از ریشه «فسد» در مقابل «صلح» و به معنای خروج هر چیزی از حد اعتدال و تعادل به کار می‌رود (راغب اصفهانی، المفردات فی غریب القرآن، ۱۴۱۶: ۶۳۶)؛ زیرا صلاح هر چیزی، همان حالت طبیعی است که بر اساس نظام احسن الهی بر اصول عدالت و اعتدال آفریده شده است. در زبان انگلیسی با واژه «Corruption» و ریشه لاتینی «Rumpere» مطرح می‌شود که به معنای شکستن و نقض کردن است و چیزی که شکسته یا نقض می‌شود، می‌تواند قوانین و مقررات یا قواعد اداری باشد. به این معنا، فساد هر پدیده‌ای است که مجموعه‌ای را از اهداف و کارکردهای خود بازدارد (تانزی، مسئله فساد، فعالیت‌های دولتی و بازار آزاد، ۱۳۷۸-۱۷۸-۱۸۹).

ادبیات نظری این موضوع در دو حوزه اسلامی و غیر آن شکل گرفته است. مطالعات اسلامی مبتنی بر آموزه‌ها و منابع دینی، عمدتاً قرآن کریم هستند و می‌توانند تفسیرها و تبیین‌هایی از مفهوم فساد ارائه دهند که ترکیبی از نگرش‌های مفسران، علما و محققان اسلامی در بر دارد. در مقابل، در حوزه غیراسلامی، ادبیات فراگیری وجود دارد که به بررسی فساد از دیدگاه‌های مختلف حقوقی، اخلاقی، اقتصادی و علوم اجتماعی می‌پردازد. این مطالعات ممکن است تطابق با مفاهیم اسلامی داشته باشند یا دیدگاه‌های متفاوتی ارائه دهند.

در حوزه اسلامی، فساد تحت عنوان «فساد فی الأرض» بررسی شده است و آن را هرگونه عمل یا رفتاری که باعث ایجاد اختلال در نظم جامعه و ضرر به مردم یا محیط می‌شود، تفسیر کرده‌اند. از همین رو، برخی از اندیشمندان اسلامی در تعریف فساد گفته‌اند: فساد در مقابل صلاح به کار می‌رود و به معنای خروج یک چیز از حالت استقامت و منفعت خودش است (نسفی، مدارک التنزیل و حقایق التأویل، ۱۴۱۶: ۵۰/۱). در تعبیر دیگر گفته شده است: فساد اساساً تبدیل منفعت یک چیز مفید به چیزی مضر به وسیله آن یا چیز دیگری است (ابن عاشور، التحریر و التنویر، ۱۴۲۰: ۱/۲۸۴-۲۸۵).

در خارج از مطالعات اسلامی، فساد را از زوایای مختلفی بررسی کرده‌اند که شامل دیدگاه‌های اخلاقی، سیاسی، فرهنگی، قانونی، اداری و اقتصادی است. این رویکردها در تلاش‌اند با به‌کارگیری مدل‌های نظری مختلف، پویایی‌های فساد را در سطح فردی، ملی و بین‌المللی روشن سازند. در جدول ذیل برخی از تعریف‌های فساد با توجه به رویکردهای خاص آن، بیان می‌شود.

جدول رویکردهای مختلف در تعریف فساد

ردیف	رویکرد	تعریف
۱	اخلاقی	فساد در این معنا، ناهم‌نواپی با هنجار یا هنجارهای معنوی است که تعداد بسیار زیادی از مردم در اجتماع یا جامعه پذیرفته‌اند (گیدنز، جامعه‌شناسی، ۱۳۷۸: ۲۱۵). رفتار ناسازگار و غیرمنطبق با انتظارات جامعه یا یکی از گروه‌های مشخص درون آن و دوری جستن و فرار از هنجارهاست (کونن، درآمدی بر جامعه‌شناسی، ۱۳۷۰: ۲۱۵). رفتارهای غیرعادی و ناپسند عقل و دین که خارج از حد اعتدال رفتارهای آدمی است. فساد اخلاقی بیشتر ناظر به رفتارهای جنسی غیرمشروع، برداشته‌شدن مرزهای محرم و نامحرم، لابی‌گری و آزادی‌های بی‌قیدوبند، اختلاط زن و مرد در جامعه و بهره‌برداری‌های نامشروع جنسی از یکدیگر است (عبدالحمیدی و رحیمی، ش فساد اخلاقی در انحطاط تمدن اسلامی در اندلس، ۱۳۹۷: ۶۳-۹۰).
۲	سیاسی	فساد سیاسی استفاده غیرمجاز از قدرت عمومی برای کسب منافع خصوصی است (Morris, Corruption and Politics in Contemporary Mexico, 1991). در تعبیر دیگر، به سوءاستفاده از قدرت دولتی واگذار شده، به‌وسیله رهبران سیاسی برای کسب منافع خصوصی و شخصی با هدف افزایش قدرت و ثروت را فساد سیاسی می‌گویند (هیوود، فساد سیاسی، ۱۳۸۱).
۳	فرهنگی	به «هر فعل یا ترک فعل که باعث مخدوش کردن یا ایراد صدمه به باورها و ارزش‌ها و اعتقادات جامعه گردد» فساد فرهنگی گفته می‌شود (محمدنبی، فساد اداری و مبارزه با آن از نظر سازمان ملل متحد، ۱۳۸۰: ۲۳).
۴	قانونی	فساد قانونی، بهره‌برداری مخرب از قدرت ظاهراً در چارچوب قوانین اتفاق می‌افتد؛ چراکه افراد نفوذی قادرند قانون‌هایی به نفع خود بسازند و از آنها به‌عنوان سپری برای حفاظت از منافع شخصی استفاده کنند (Kaufmann, Legal Corruption, 2005). منظور از فساد قانونی، وضع قوانین تبعیض‌آمیز به نفع سیاستمداران قدرتمند و طبقات مورد لطف حکومت است. برای مثال قوانینی که بدون هیچ‌گونه توجیه اقتصادی و یا اجتماعی انحصار خرید، فروش یا تولید یک محصول را به یک فرد یا گروه از افراد اختصاص می‌دهند، نمونه‌هایی از این نوع فساد است (خدادادحسینی و فرهادی نژاد، بررسی فساد اداری و روش‌های کنترل آن، ۱۳۸۰: ۳۷-۵۴).

<p>هرگونه اعمال قدرت شخصی و استفاده نامشروع از مقام و موقعیت شغلی را فساد اداری می‌گویند (الوانی، مدیریت عمومی، ۱۳۹۴: ۴۴). در تعریف دیگر، سوءاستفاده از منصب دولتی برای منافع شخصی را فساد گفته‌اند؛ اموری مانند پارتی‌بازی، بی‌عدالتی، باج‌خواهی، ایجاد نارضایتی ارباب رجوع، برخی از مصداق‌های فساد اداری هستند (World Bank, Helping countries combat corruption: The role of the world bank, 1997).</p>	<p>۵ اداری</p>
<p>فساد اقتصادی عبارت است از اعمال و رفتاری غیرقانونی که باعث ازدیاد ثروت و شکاف عمیق طبقاتی در جامعه می‌شود و اختلال در نظم اقتصادی را در پی دارد (محمدنبی، فساد اداری و مبارزه با آن از نظر سازمان ملل متحد، ۱۳۸۰: ۲۳). یان سنپور، فساد اقتصادی را فرایندی غیرقابل مشاهده توصیف می‌کند که در آن انتقال ارزش‌ها یا خدماتی به صورت مخفیانه صورت می‌گیرد. در عوض، شخصیتی که در موقعیت قدرتمندی قرار دارد، تحت تأثیر این پرداخت‌های نهانی، تصمیماتی اتخاذ می‌کند که به سود فرد پرداخت‌کننده، یا گاهی به نفع افراد ثالثی، یا حتی هر دو گروه است (Senior Corruption - The World's Big C, 2006). فساد اقتصادی دارای مصادیقی چون اختلاس، رشوه، اخاذی و رانت‌های اقتصادی، برداشت و دخل و تصرف غیرقانونی در وجوه و اموال، استفاده از امتیازات و بهره‌برداری‌های مالی و اشکال گوناگون دیگر است (دادگر و معصومی‌نیا، فساد مالی، ۱۳۸۳: ۱۶).</p>	<p>۶ اقتصادی</p>

به صورت کلی ادبیات نظری درباره فساد نشان می‌دهد که در هر دو رویکرد اسلامی و غیراسلامی از فساد به عنوان یک نوع انحراف از استانداردهای مورد توافق و منافع جمعی تعریف شده است؛ اما تمایزی که در این دو رویکرد وجود دارد آن است که فساد در اسلام به منزله خروج از مسیر صلاح و تعادل تلقی شده و شامل آسیب‌های مادی و معنوی می‌شود، در حالی که در ادبیات غیراسلامی، بیشتر بر ابعاد مادی، اقتصادی و سیاسی، نقض قوانین و هنجارها تمرکز می‌کنند.

۳. پیشینه پژوهش

سرآغاز تحقیقات و مطالعات علمی درباره پدیده فساد و انواع آن را می‌توان از دهه ۱۹۶۰ میلادی در نظر گرفت که با اهمیت یافتن این مسئله ادامه و فزونی یافته است. این مطالعات در حوزه‌های مختلف علمی و با رویکردهای گوناگونی از قبیل جرم‌شناسی، انسان‌شناسی، مطالعات توسعه،

اقتصاد، مدیریت، علوم سیاسی و جامعه‌شناسی صورت گرفته است و همگی سعی کرده‌اند تا به توضیح و تبیین موضوع فساد و ابعاد مختلف آن پردازند (ابراهیم‌آبادی و مرشدی، ساد در نگاهی دیگر: تأملی چندجانبه بر مقوله فساد، ۱۳۸۳: ۳). در عصر حاضر نیز پرداختن به معضلات فساد، پیشگیری و کنترل آن از دغدغه‌های اصلی برنامه‌ریزان توسعه کشورها بوده و اندیشمندان علوم مختلف سعی کرده‌اند با انجام تحقیقات و ارائه راهکارهای عملی در این زمینه اقدام کنند.

بحث از مفاسد فردی و اجتماعی در ابعاد و محورهای گوناگون اخلاقی، اقتصادی و اجتماعی با رویکرد اسلامی نیز مورد توجه قرار گرفته و در این زمینه آثار درخور توجهی ارائه شده است که در ذیل برخی از این آثار گزارش می‌گردد:

۱. محمدقاسمی در کتابی با عنوان «اصلاح و افساد در داستان‌های قرآن»، به بررسی افساد و اصلاح در داستان‌های قرآن پرداخته است. در نخستین بخش از اثر یادشده، عوامل و زمینه‌های پیدایش فساد و روش‌های اشاعه آن بررسی شده و در بخش دوم، راه‌های مبارزه با انحرافات و ویژگی‌های مصلحان مطرح شده است (محمدقاسمی، اصلاح و افساد در داستان‌های قرآن، ۱۳۸۹).

۲. رستمی درونکلا، در اثری با عنوان «فساد اداری از دیدگاه قرآن و حدیث»، مفهوم فساد، حوزه‌های مطالعه فساد اداری، انواع فساد اداری و عوامل آن را از دیدگاه قرآن و حدیث بررسی کرده است. این اثر با ارائه برخی مستندات قرآنی و روایی، به بررسی تأثیر عوامل شخصی، اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی، قضایی و سیاسی بر فساد اداری پرداخته است (رستمی درونکلا، فساد اداری از دیدگاه قرآن و حدیث، ۱۳۹۵).

۳. خدمتی، در اثری با عنوان «مبارزه با فساد اداری با رویکرد اسلامی»، پس از مرور اجمالی برنامه‌های کشورهای مختلف برای مبارزه با فساد، نگرش اسلامی در مبارزه با فساد اداری و نیز سیره پیامبر گرامی اسلام ﷺ و حضرات معصومان علیهم‌السلام در این زمینه را تبیین کرده است. در این اثر ابتدا عوامل مختلف ساختاری، فرهنگی و اجتماعی فساد اداری مورد بررسی قرار گرفته و سپس راهکارهای پیش‌گیری و مبارزه با فساد با توجه به آموزه‌های دینی ارائه شده است (خدمتی، مبارزه با فساد اداری با رویکرد اسلامی، ۱۳۹۵).

۴. یعقوبی و همکاران، در پایان‌نامه‌ای با عنوان «بررسی فساد اداری، عوامل و راهکارهای مقابله با آن از دیدگاه قرآن و حدیث» مفهوم فساد اداری، عوامل آن و راهکارهای مقابله با آن را از منظر قرآن و حدیث بررسی کرده است. این پایان‌نامه عوامل ساختاری، فرهنگی و اجتماعی فساد اداری را مورد بررسی قرار داده و راهکارهای پیش‌گیری و مبارزه با فساد را براساس آموزه‌های دینی ارائه کرده است (یعقوبی و همکاران، بررسی فساد اداری، عوامل و راهکارهای مقابله با آن از دیدگاه قرآن و حدیث، ۱۳۹۱).

۵. فتاحی زاده و شیردل، در مقاله‌ای با عنوان «معناشناسی توصیفی «فساد» در تفسیر آیات قرآن کریم»، حوزه معنایی «فساد» در قرآن را تحلیل کرده است. این مقاله نشان می‌دهد که واژگان «الأرض»، «صلاح»، «لایحِب» و «عاقبة» پرکاربردترین واژه‌های هم‌نشین با فساد هستند. همچنین، «ظلم»، «کفر» و «سینه» به‌عنوان جانشین‌های فساد، بیشترین ارتباط را با این واژه دارند. این مقاله بر این نکته تأکید دارد که هر فسادی با رویکردی ظالمانه همراه است و «کفر» معادل فساد است؛ زیرا عدم اعتقاد به وجود ناظمی مصلح برای عالم، همان فساد اعتقادی و ریشه اصلی تمام مفاسد است (فتاحی زاده و شیردل، معناشناسی توصیفی «فساد» در تفسیر آیات قرآن کریم، ۱۳۹۷).

۶. اکبرنژاد و همکاران، در مقاله‌ای با عنوان «بررسی فساد اداری از دیدگاه قرآن و احادیث» به بررسی مسئله فساد اداری بر مبنای محتوای قرآن کریم و متون روایی شیعه پرداخته‌اند. در این مقاله بعد از تعریف اجمالی از مفهوم فساد و فساد اداری، برخی از گونه‌های فساد اداری همچون ارتشا، رابطه‌گرایی، تقلب و تزویر را با استفاده از آیات و روایات بیان کرده‌اند و در ادامه به برخی از پیامدهای عمومی و فردی فساد را توضیح داده‌اند (اکبرنژاد و همکاران، بررسی فساد اداری از دیدگاه قرآن و احادیث، ۱۳۹۳).

اگرچه تحقیقات ارائه شده ارزشمند هستند و گام‌های مؤثری در بررسی پدیده فساد با رویکرد اسلامی به شمار می‌روند؛ اما با توجه به گستره وسیع مسئله فساد، به هیچ وجه، در این موضوع کفایت نمی‌کنند و خلأهای پژوهشی بسیاری در این زمینه وجود دارد. پژوهش‌های معرفی شده هرچند از نظر داده‌ها، ممکن است در برخی موارد اشتراکاتی با مقاله حاضر داشته باشد؛ اما از نظر قلمروی داده‌ها، روش پژوهش، جامع‌نگری در انتخاب داده‌ها، تفاوت در عنوان و بی‌توجهی به جنبه‌های مدیریتی، تفاوت اساسی با این پژوهش دارد. استخراج شاخص‌های فساد براساس آیات قرآنی، موضوع جدیدی است که در هیچ یک از پژوهش‌های ارائه شده، پرداخته نشده است.

۴. روش‌شناسی پژوهش

این مقاله برشی از یک پژوهش تفصیلی (رساله دکتری نویسنده) درباره پدیده فساد از منظر قرآن کریم است که ساختار آن بر پایه «نظریه داده‌بنیاد»، استوار شده است. نظریه داده‌بنیاد یا «گراندد تئوری» (Grounded Theory) از جمله روش‌های استقرایی است که با رویکرد کیفی با شیوه اکتشافی انجام می‌شود (Patricia & Barry, Grounded Theory and Organizational Research, 1986.p:22). استفاده از روش داده‌بنیاد در پژوهش‌هایی که رویکرد کیفی دارند، دارای مزایای فراوانی است. این

روش به دلیل انعطاف‌پذیری و قابلیت‌های فراوان، به‌ویژه در حوزه‌های علمی و پژوهشی مختلف، به‌خصوص در متون اسلامی، بسیار کارآمد است. محقق می‌تواند با توسعه و بومی‌سازی این روش، گامی مؤثر در جهت بازخوانی متون دینی بردارد (علوی و همکاران، تبیین الگوی عوامل مؤثر بر توانمندسازی منابع انسانی از منظر قرآن، ۱۴۰۱: ۳۳۵). مزیت برجسته روش داده‌بنیاد این است که نظریه‌ها، مفاهیم، فرضیه‌ها و قضایا را طی یک فرآیند منظم، به‌جای استخراج از پیش فرض‌های قبلی یا سایر پژوهش‌ها و چارچوب‌های نظری موجود، مستقیماً از داده‌ها کشف می‌کند (Powell, Recent trends in research: a methodological essay, 1999. P: 91-119). همین مزیت باعث شده است که چنین روشی اتخاذ گردیده و به‌منظور فهم عمیق فساد از منظر قرآن کریم، به‌جای تکیه بر پیش فرض‌های نظری موجود، از داده‌های متون اصیل دینی یعنی قرآن کریم، به‌صورت مستقیم به استخراج مفاهیم پرداخته شود.

مراحل اجرایی روش یادشده، در پژوهش در چهار فاز صورت پذیرفته است؛ در مرحله اول، واژه‌شناسی کلیدی‌ترین اصطلاح تحقیق یعنی «فساد»، مطابق منابع لغت‌نامه‌های موثق به‌عمل آمده است. در فاز دوم، به جمع‌آوری داده‌ها از طریق بررسی ۴۷ آیه قرآنی که به فساد مرتبط هستند، اقدام شده است. تعامل با دیدگاه‌های متخصصان و الطاف به تفاسیر معتبر، به‌منظور تثبیت اعتبار و تحکیم فهم مفاهیم، از دیگر گام‌های این مرحله بوده است

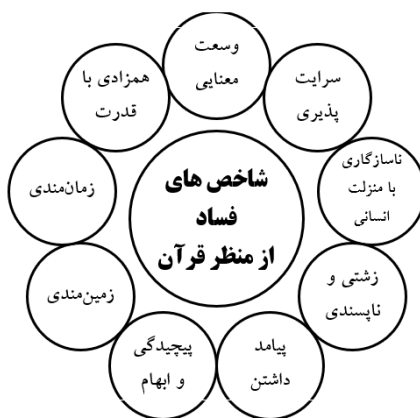
کاربست روش یادشده در پژوهش، از طریق طی مراحل چهارگانه ذیل صورت گرفته است: مرحله اول کار، واژه‌شناسی فساد بود که در منابع معتبر لغوی مورد بررسی قرار گرفت تا مفهوم دقیق کلمه فساد و بار معنایی آن در قرآن کریم را در ابتدا روشن شود. نتیجه‌ای که در این قسمت به دست آمد، همان است که در بررسی مفاهیم بیان گردید.

مرحله دوم، استخراج نظام‌مند، داده‌ها از متن آیات قرآن کریم بود. در این مرحله ابتدا ۴۷ آیه قرآنی که واژه فساد و مشتقات آن در آنها به کار رفته بود، دسته‌بندی شده و با تدبیر در تک‌تک آیات، نکاتی که می‌توانست در ارتباط با فساد ارزیابی شود، استخراج گردید. استفاده از نظر خبرگان و در برخی مواقع رجوع به منابع معتبر تفسیری به عنوان راهکاری برای افزایش روایی و درک بهتر آیات بخشی از این مرحله بوده است.

مرحله سوم، کدگذاری داده‌ها بود که پس از جمع‌آوری داده‌ها، آغاز می‌شود و متشکل از سه گام است: گام نخست کدگذاری باز است که به مفاهیم کلیدی هر آیه پرداخته شده و به هر یک برچسب‌هایی اختصاص داده می‌شود (استراوس و کربین، اصول روش تحقیق کیفی: نظریه‌مبنایی،

رویه‌ها و شیوه‌ها، ۱۳۹۰: ۵۵). پس از انجام گام نخست، «کدگذاری محوری» صورت گرفته است که به تحلیل و طبقه‌بندی این مفاهیم در قالب دسته‌بندی‌های گسترده‌تر می‌پردازد تا ارتباط و یکپارچگی آنها را نشان دهد. این مرحله به یکپارچه‌سازی داده‌های جمع‌آوری شده و تفکیک محتوای تکراری کمک می‌کند و بستری برای فهم عمیق‌تر و سازمان‌دهی یافته‌ها فراهم می‌آورد (همان: ۹۷). سپس در «کدگذاری انتخابی»، مؤلفه‌های مشخص شده در قالب چارچوب نظری گسترده‌تری چیده شده است که به شکل‌گیری استدلال‌های منطقی می‌انجامد و می‌تواند به سمت تولید یک نظریه یا الگو پیش برود (همان: ۱۱۲).

«نظریه‌پردازی و ارائه الگو»، مرحله چهارم، انجام پژوهش در این روش بوده است که نتیجه نهایی کدگذاری‌ها و تجزیه و تحلیل‌های قبلی را نمایش می‌دهد. در واقع با انجام مراحل قبل، پژوهشگر سعی کرده است با کنار هم نهادن طبقه‌ها و براساس روابط بین آنها، یک تصویر ایجاد کند. تمام رویه‌ها در استراتژی نظریه داده‌بنیاد به سمت تولید یک نظریه براساس داده‌های گردآوری شده هدایت می‌شوند (دانایی فرد، روش‌شناسی مطالعات دلالت‌پژوهی، ۱۳۹۵: ۶۷). در این مرحله، پژوهشگر به ساختاردهی نهایی و ارائه الگوی مفهومی از پدیده فساد پرداخته است. این الگو شامل ابعاد و مؤلفه‌های چندگانه بود که بیان‌کننده فساد از منظر قرآن کریم است (حسنی و همکاران، ۱۳۹۲: ۲۱۲) و شاخص‌های فساد یکی از مؤلفه‌های الگوی شناخت فساد از منظر قرآن کریم است که براساس آیات قرآن کریم استخراج شده است. این شاخص‌ها به صورت شماتیک در ذیل نشان داده شده و در ادامه به تبیین هریک از شاخص‌ها پرداخته می‌شود.

الگوی شاخص‌های فساد از منظر قرآن

۵. یافته‌های پژوهش

شیوه استفاده واژه فساد در قرآن کریم، همراه با بررسی کلمات مترادف، هم‌کنش و متضاد آن، نشانه‌های خاصی را برای فساد به دست می‌دهد و باعث پرورش تصویری خاص از مفهوم فساد می‌شود که آن را از دیگر مفاهیم مشابه که در وهله اول ممکن است مترادف با فساد به نظر برسند، متمایز می‌کند. به تعبیر دیگر، این شاخص‌ها به ما کمک می‌کنند تا دریابیم فساد در قرآن چه معنایی دارد و چگونه از سایر واژه‌های مشابه متمایز می‌شود. در روند کدگذاری و تحلیل ۴۷ آیه مرتبط با موضوع فساد در قرآن کریم، مجموعه‌ای از ویژگی‌های خاص برای فساد بیان شده که از این آیات استنباط شده است. این شاخص‌ها عبارت‌اند از:

شاخص اول: وسعت معنایی

فساد در زمین تنها شامل یک عمل انحرافی مشخصی نیست؛ بلکه هر عملی که باعث بروز نابسامانی و ناهنجاری شود، در حوزه معنایی فساد قرار می‌گیرد.

براساس آموزه‌های قرآن کریم، فساد ممکن است در زمینه‌های مختلف اجتماعی، اقتصادی، اخلاقی و حتی زیست‌محیطی به کار رود و در هر زمینه طیف وسیعی از اعمال ناهنجار انسانی را شامل شود. این شاخص، از مطلق به کاررفتن فساد در قرآن استفاده می‌شود. در تمام آیاتی که واژه فساد و مشتقات آن به کاررفته است، به صورت مطلق و بدون هیچ‌گونه قیدی استعمال شده است. به عنوان نمونه: «وَ إِذَا قِيلَ لَهُمْ لَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ قَالُوا إِنَّمَا نَحْنُ مُصْلِحُونَ» (بقره/۱۱). این شاخص، بیانگر آن است که فساد نه تنها بر یک جنبه محدود متمرکز نیست؛ بلکه می‌تواند طیف وسیعی از اعمال و تأثیرات منفی را شامل شود که سرانجام به اختلال در یکی از نظام‌های اجتماعی منجر می‌شود.

از منظر قرآن «کم‌فروشی» و «کم‌کاری» نوعی فساد است: «وَ يَا قَوْمِ أَوْفُوا الْمِكْيَالَ وَالْمِيزَانَ بِالْقِسْطِ... وَ لَا تَعْتُوا فِي الْأَرْضِ مُفْسِدِينَ» (هود/۸۵)؛ زیرا ایجاد نابسامانی و سلب امنیت اقتصادی، سرچشمه‌ی از هم‌پاشیدگی نظام اجتماعی است (فخررازی، مفاتیح الغیب، ۱۴۲۰: ۴۳۱/۲۴؛ طباطبایی، تفسیر المیزان، ۱۳۷۴: ۲۵۹/۸؛ قرآنی، تفسیر نور، ۱۳۸۸: ۳۶۵/۶). چنان‌که انحرافات جنسی و اشاعه فحشاء نیز فساد شمرده می‌شود: «أَأِنَّكُمْ لَأْتَأْتُونَ الرِّجَالَ وَ تَقْطَعُونَ السَّبِيلَ وَ تَأْتُونَ فِي نَادِيكُمُ الْمُنْكَرَ... قَالَ رَبِّ انصُرْنِي عَلَى الْقَوْمِ الْمُفْسِدِينَ» (عنکبوت/۲۹-۳۰).

در آموزه‌های قرآن، از «قارون» و «قوم شعیب» به عنوان پیشتازان مفساد اقتصادی نام برده شده است، در حالی که «قوم لوط» به عنوان نمونه بارزی از فسادگران اخلاقی، معرفی شده است، همان‌گونه که از قوم یهود، به عنوان مفسدان اعتقادی سخن گفته است (ر.ک: قصص/۷۷؛ هود/۸۵؛ اعراف/۸۰؛ عنکبوت/۲۹، ۳۱ و ۳۴؛ قمر/۳۳؛ قمر/۳۷؛ شعراء/۱۶۶).

بنابراین آموزه‌های قرآنی بیان‌کننده آن است که فساد را نمی‌توان در یک حوزه خاص منحصر کرد؛ بلکه مفهومی است کلی و عام که حوزه‌ها و محورهای مختلف را شامل می‌شود و شناسایی آن از طریق نمودها و مصادیق آن صورت می‌گیرد. فساد ممکن است به صورت مادی باشد؛ مانند رشوه و سوءاستفاده مالی، یا فساد غیرمادی مانند فساد اخلاقی و فکری.

براساس شاخص گفته‌شده، می‌توان رهنمودها و دلالت‌های مدیریتی ذیل را بیان کرد که می‌تواند در تدوین راهبردهای مبارزه با فساد به کار رود:

فساد در عرصه سازمان و مدیریت، دارای معنای وسیعی است که اشکال گوناگونی از انحرافات، اعمال قدرت شخصی و استفاده نامشروع از مقام و موقعیت شغلی را شامل می‌شود و اصطلاحات گسترده همچون «سوءاستفاده از قدرت عمومی» و «فساد اخلاقی» گرفته تا تعریف‌های قانونی خاص فساد به عنوان «عمل رشوه‌خواری، که یک کارمند دولتی مرتکب می‌شود» یا «مبادله منابع محسوس»، همه را دربرمی‌گیرد (Jens & Fjeldstad, Corruption, 2000, p: 9)؛ بنابراین توجه چندجانبه به فساد یکی از ضرورت‌هایی مبارزه با آن است و سازمان‌ها در تدوین استراتژی مبارزه با فساد نباید تنها بر جنبه‌های مادی آن، مانند رشوه یا سوءاستفاده مالی تمرکز کنند؛ بلکه تمامی جنبه‌های فساد از جمله فساد رفتاری، اخلاقی و زیست‌محیطی را نیز در نظر داشته باشند. به تعبیر دیگر، برنامه‌ها و سیاست‌های مبارزه با فساد باید جامع و کامل باشند و تمامی حوزه‌های ممکن را پوشش دهند.

این شاخص فساد، می‌تواند مدیریت سازمان‌ها را به این نکته رهنمون سازد که در کنار معیارهای مادی مانند سودآوری و کارایی، باید معیارهای اخلاقی را نیز در ارزیابی عملکرد کارکنان خود مدنظر قرار دهند. این کار می‌تواند فرهنگ پاک‌ی و صداقت را در سازمان تقویت کند و از انواع انحرافات که منجر به فساد در سازمان می‌شود، اعم از مادی و معنوی، جلوگیری کند.

این شاخص می‌تواند رهنمودی در زمینه فرهنگ‌سازی اخلاقی در سازمان‌ها باشد. فرهنگ سازمان باید به گونه‌ای باشد که نه تنها بر پاک‌دستی مالی تأکید داشته باشد؛ بلکه بر جنبه‌های اخلاقی و ارزش‌های والای انسانی همچون صداقت، امانت‌داری و عفت عمومی نیز توجه داشته باشد.

شاخص دوم: سرایت‌پذیری و فراگیری

فسادی که در یک جامعه رخ می‌دهد، مانند بیماری مسری است که می‌تواند به سرعت گسترش یافته و تمام اجزای آن جامعه را تحت تأثیر قرار دهد. قرآن کریم فساد را از پدیده‌های سرایت‌پذیر معرفی می‌کند که به واسطه ارتباطات اجتماعی میان انسان‌ها از یک گروه به گروه دیگر سرایت می‌کند و به سرعت در هر منطقه گسترش می‌یابد (مکارم‌شیرازی، و همکاران، تفسیر نمونه، ۱۳۷۱: ۲۰۴/۱۰).

این شاخص نیز از نوع کاربرد این واژه به دست می‌آید. در تمامی آیات، این واژه به صورت ثلاثی مزید به کار رفته و وقتی به انسان‌ها نسبت داده می‌شود با واژه «مفسد- مفسدین» (فسادگر- فسادگران) توصیف می‌کند نه «فاسد» (کسی که گرفتار فساد شده). معنای این کاربرد آن است که فساد وقتی در جامعه‌ای پدید آمد به سرعت منتشر شده و هیچ جایی نمی‌تواند از فساد و تبعات آن ایمن باشد. علت این فراگیری آن است که ریشه‌های فساد در جوامع مختلف یکسان است؛ بنابراین، فساد نیز به‌عنوان محصول واحد این ریشه‌های مشترک، طبیعتاً در همه جا رشد خواهد کرد؛ اما انواع مختلف ظهور و همچنین شدت و فراگیری آن به مناسبت تفاوت‌های جوامع در ساختارهای سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی متفاوت خواهد بود. فراگیری فساد به این معنا است که ریشه‌های این پدیده به‌گونه‌ای گسترش پیدا کرده باشد که یک جامعه یا مجموعه‌ای را درگیر کرده و اختلال قابل‌اعتنایی را به وجود آورده باشد. این ویژگی می‌تواند بسیاری از اعمال انحرافی دیگر را که در محدوده خاص صورت می‌گیرند و سرایت‌پذیر نیستند، از فساد متمایز کند.

از این نظرگاه قرآنی در زمینه فساد، می‌توان دلالت‌های مدیریتی ذیل را بهره گرفت:

فراگیر شدن فساد در ادبیات مدیریتی به این معنا است که ریشه‌های این پدیده به‌گونه‌ای گسترش پیدا کرده باشد که یک سازمان یا مجموعه‌ای از آن را درگیر کرده و اختلال قابل‌اعتنایی را به وجود آورده باشد. از این آموزه قرآن در ادبیات مدیریتی معاصر، به‌عنوان «نظام‌یافتگی و سیستمی شدن فساد» یاد می‌شود. فساد سیستمی به این معناست که بنیان یک نظام اجتماعی بر فساد شکل گرفته و از صدر تا ذیل اجزای آن را فراگرفته باشد، به‌نحوی که امکان افشا و مقابله با آن به حداقل برسد.

زمانی که فساد، سیستمی گردد، اصل نظام اداری فسادپرو شده و روزبه‌روز در خودش فساد تولید می‌کند. سیستم یا نظام فاسد در صورت عدم شناسایی و برخورد مناسب، رفته‌رفته اعضا و جوارح خود را به قدری رشد می‌دهد که نظام سیاسی را که درون آن قرار دارد تحت تأثیر قرار می‌دهد.

فساد در قرآن کریم به‌مثابه ویروسی مسری تلقی می‌شود که سرایت‌پذیری آن تا بدان حد است که می‌تواند تمام ارکان یک نظام اجتماعی یا سازمان را درگیر کند. رهنمودی که می‌توان از این ویژگی فساد، استنباط کرد، اهمیت پیشگیری و کنترل اولیه برای جلوگیری از گسترش فساد و تأثیرات منفی آن در سازمان است. براساس این رهنمود، برای حفظ سلامت و پویایی سازمان، باید اقداماتی نظیر ایجاد فرهنگ سلامت، شفافیت و پاسخگویی، نظارت و کنترل، آموزش و آگاهی‌بخشی، و تشویق و تنبیه به‌طور مستمر و همیشگی انجام شود. البته توجه به این نکته ضروری است که پیشگیری از فساد، فرایندی دائمی و پویاست و نیازمند تعهد و تلاش همیشگی از سوی همه اعضای سازمان است.

شاخص سوم: ناسازگاری با مقام و منزلت انسانی

فساد، خلاف ویژگی‌ها و قابلیت‌های برتر انسانی است و به همین دلیل با عظمت و شرافت وجودی انسان که خداوند متعال برای او قائل است، سازگار نیست.

تصویری که خداوند متعال از جایگاه انسان در قرآن کریم ارائه داده است، مقام رفیع و جایگاه والای جانشینی خداوند در روی زمین است. خداوند متعال کمال‌گرایی انسان را بی‌نهایت دانسته و سیر حرکت او را در راستای دستیابی به این کمالات، از طریق انتخاب مسیر پاکیزه و انجام اعمال صالح، مشخص کرده است. بیان آیات درباره فساد به گونه‌ای است که نشان می‌دهد عمل فساد با مقام خلافت الهی در تضاد و ناسازگار است. از باب نمونه آیه ۳۰ سوره بقره می‌فرماید: ﴿وَ إِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلٰٓئِكَةِ اِنِّيْ جَاعِلٌ فِی الْاَرْضِ خَلِیْفَةً قَالُوْا اَتَجْعَلُ فِیْهَا مَنْ یُّفْسِدُ فِیْهَا وَ یَسْفِكُ الدِّمَآءَ وَ نَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَ نُقَدِّسُ لَكَ قَالَ اِنِّيْ اَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُوْنَ﴾ (بقره/۳۰)؛ براساس این آیه شریفه، یکی از شاخص‌های فساد آن است که در تنافی و تضاد با مقام، منزلت و کمال انسان است. در آیه مدنظر، برای انسان مقام خلافت الهی بر روی زمین در نظر گرفته شده است و سؤالی که فرشتگان از خداوند می‌کنند، حکایت از این مطلب دارد که فساد با مقام والای خلافت سازگاری ندارد (جوادی آملی، تفسیر تسنیم، ۱۳۸۹: ۴۹/۳) به تعبیر دیگر، همان‌گونه که انسان در مسیر کمال، می‌تواند به مقام خلافت الهی برسد، فسادگری چیزی است که او را از این مقام باز می‌دارد.

مهم‌ترین دلالت مدیریتی که از این شاخص فساد می‌توان بیان کرد، اهتمام به کرامت انسانی در سازمان و توجه به کمال‌گرایی اوست. خداوند متعال راه تکامل انسان را بی‌نهایت دانسته، سازمان‌ها باید تلاش کنند تا این کمال‌گرایی را در محیط کار ترویج کنند. این امر می‌تواند شامل اقداماتی مانند توسعه فرصت‌های یادگیری، ایجاد فرصت‌های رشد شخصی، و تشویق به ارتقای مهارت‌ها باشد.

تشویق و ترویج ارزش‌های اخلاقی و معنوی رهنمود دیگری است که می‌توان از این نگرش قرآن کریم به فساد به دست آورد. مدیران سازمان می‌توانند با ترویج ارزش‌های اخلاقی و معنوی در سازمان، زمینه رشد و تعالی کارکنان را فراهم کنند و از بروز رفتارهای فاسد که مانع از این مسیر می‌شود، جلوگیری کنند.

شاخص چهارم: زشتی و ناپسندی

فساد در هر شکلی زشت و ناپسند است؛ چراکه به ظاهر و باطن جامعه آسیب می‌زند. در قرآن کریم در چند مورد فساد در مقابل احسان به کار رفته و پرهیز از فسادگری در زمین، از مصادیق احسان شمرده شده است (اعراف/۵۶؛ قصص/۷۷). احسان از ریشه حسن است و به معنای ضدّ و مخالف

زشتی است (ابن‌فارس، معجم مقایس اللغة، ۱۳۹۹ق: ۵۷). با عنایت به این معنا، از به‌کار رفتن فساد در مقابل احسان، می‌توان این برداشت را ارائه داد که فساد با وصف زشتی و ناپسندی متصف است و هیچ فساد نیکو و پسندیده نیست. ناپسندی فساد در نظام تشریحی قرآن کریم تا آنجایی است که به صورت صریح آن را تحریم کرده است. در آیات متعدد با فعل نهی از فسادگری بر حذر داشته است و طبق قاعده اصولی ظهور نهی دلالت بر حرمت این پدیده دارد. علاوه بر این، حایز اهمیت است که قرآن کریم در چند آیه نهی از فساد را با فعل «لاتعثوا» که به معنای فساد شدید یا عادت به فساد تفسیر شده است (فخر رازی، مفاتیح الغیب، ۱۴۲۰ق: ۱/۵۳۰)، قرین ساخته و با بیان حال تأکید از فساد نهی کرده است (ر.ک: بقره/۶؛ اعراف/۷۴؛ هود/۸۵؛ شعراء/۱۸۳؛ عنکبوت/۳۶). از این بیان علاوه بر حرمت فساد، می‌توان نتیجه گرفت که فسادگری از نگاه قرآن جزء محرمات مؤکد شمرده شده است. خداوند متعال در آیه ۶۴ سوره مائده و آیه ۷۷ قصص، ضمن بر حذر داشتن از فساد، تأکید می‌کند که مفسدان را دوست ندارد. در آیه ۲۰۵ سوره بقره نیز، عدم محبوبیت فساد را از جانب خدای متعال بیان کرده است. عنوان عدم محبت فساد و مفسدان از سوی خداوند متعال، به معنای ملازمت آن با سخط و غضب الهی است؛ زیرا هر افساد و اهلاک حرث و نسلی طغیان در برابر فرمان عدل محور خدا است و هر طغیانی مایه غضب الهی است (جوادی آملی، تفسیر تسنیم، ۱۳۹۰: ۱/۲۲۶). از طرف دیگر، اینکه خداوند فساد را دوست ندارد؛ یعنی به صورت تشریحی از آن نهی کرده است (طیب، اطیب البیان، ۱۳۶۹: ۲/۳۸۵).

ناپسندی و مبغوضیت فساد در نزد خداوند متعال، به این معنا است که هیچ نقطه مثبتی نمی‌توان برای آن در نظر گرفت، حتی اگر در بعضی موارد نادر از طریق فساد بتوان ثمره یا منفعتی در راستای تسهیل کارها در نظر گرفته شود، نمی‌تواند توجیه‌کننده قباحت، زشتی و ناپسندی آن گردد.

براساس این ویژگی فساد، رهنمودی که در مسائل اداری و سازمانی می‌توان بیان کرد، عدم اغماض دست‌اندرکاران سازمان‌ها در برابر فساد اداری است، حتی اگر منافع کوتاه مدتی به همراه داشته باشد. ممکن است در بعضی موارد نادر از طریق فساد بتوان ثمره یا منفعتی در راستای تسهیل کارها در نظر گرفت؛ اما نگاه قرآن کریم آن است که این امور نمی‌تواند توجیه‌کننده قباحت، زشتی و ناپسندی آن گردد. این دیدگاه برخلاف نظر برخی از پژوهشگران غربی است که فساد را در برخی موارد نه تنها قبیح و ناپسند ندانسته‌اند؛ بلکه آن را همچون روغنی بر چرخ‌های زنگ‌زده نظام اداری قلمداد کرده و راه مؤثری برای عبور از مقررات مزاحم در یک نظام حقوقی غیراثربخش تلقی کرده‌اند. از این نگاه، فساد می‌تواند در بسیاری موارد اثرات مثبت داشته باشد (ر.ک: هاتینگتون، سازمان سیاسی در جوامع دستخوش دگرگونی، ۱۳۷۰: ۹۱ - ۹۰؛ مبلومیادانا، فساد و آشنابازی، ۱۳۷۵: ۲۶).

شاخص پنجم: پیامدداشتن

عواقب و پیامدهای فساد ممکن است شامل تباهی اقتصادی، افول اخلاقی، نابسامانی اجتماعی و حتی بلایای طبیعی باشد که به‌عنوان واکنش الهی به عملکرد افراد مفسد تلقی می‌شود. از منظر قرآن کریم، فساد از پدیده‌های است که دارای عواقب بوده و اثر اجتماعی دارد و محل وقوع خود را تحت تأثیر قرار می‌دهد. جامعه‌ای که به فساد مبتلا باشد، عواقب کارشان را به‌صورت حتمی در دنیا یا در آخرت، به‌صورت مادی یا معنوی خواهند چشید. تشبیه این پدیده به غذای مسمومی می‌ماند که اگر کسی آن را بخورد، دچار مسمومیت خواهد شد و عواقب این رفتار خطرناک خود را که همان از دست دادن سلامتی است، خواهد دید.

بیان واژه عاقبت در کنار مفسدان، در آیات متعدد قرآن کریم به‌خوبی دلالت بر این ویژگی فساد دارد (اعراف/ ۸۶ و ۱۰۳؛ نمل/ ۱۴). به‌عنوان نمونه در سوره اعراف چنین آمده است: «وَلَا تَقْعُدُوا بِكُلِّ صِرَاطٍ تُوعِدُونَ وَتَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ مَنْ آمَنَ بِهِ وَتَبْغُوتَهَا عِوَجًا وَاذْكُرُوا إِذْ كُنْتُمْ قَلِيلًا فَكَثَرْتُمْ وَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُفْسِدِينَ» (اعراف/ ۸۶).

در این آیه عاقبت با فساد هم‌نشین شده است که دلالت بر این مطلب دارد که فساد دارای پیامد حتمی است. عاقبت از منظر اهل لغت چیزی است که در پی چیز دیگر و متأخر از آن بیاید: «كُلُّ شَيْءٍ يَعْقِبُ شَيْئًا فَهُوَ عَاقِبُهُ...؛ چیزی که در پی شیء دیگری می‌آید، پایان و عاقبت آن است.» «عَقَبَ اللَّيْلُ النَّهَارَ وَ النَّهَارُ اللَّيْلَ...؛ هرکدام از شب و روز پس از دیگری آمد.» (ر.ک: فراهیدی، العین، ۱۴۱۰: ۲/ ۱۲۴۲؛ جوهری، الصحاح تاج اللغة و صحاح العربية، ۱۴۰۷: ۱/ ۱۸۴).

از موارد یادشده استفاده می‌شود که کاربرد این واژه آمدن چیزی در پی چیز دیگر است و لازمه آن نیز اتصال و پیوستگی بین دو شیء یا دو جزء است. معنای این هم‌نشینی تحذیر و هشدار است به بشریت که به‌دنبال فساد، پیامدهای ناگوار آن حتمی است، همان‌طوری که اقوام گذشته این پیامدها را چشیده و لمس کرده‌اند. این پیامد از سنت‌های الهی است که در صورت ابتلای به فساد اجتناب از آن ممکن نیست. قرآن کریم، به‌صورت کلی، پیامد فسادگری را خسارت مطلق می‌داند: «الَّذِينَ يَتَّقُونَ عَهْدَ اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مِيثَاقِهِ وَيَقْطَعُونَ مَا أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَنْ يُوصَلَ وَيُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ أُولَئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ» (بقره/ ۲۷). این خسارت شامل امور مادی و معنوی، دنیوی و اخروی می‌گردد (طالقانی، پرتوی از قرآن، ۱۳۶۲: ۱/ ۱۰۴؛ مراغی، تفسیر المراغی، بی‌تا: ۱/ ۷۴).

دلالت‌های سازمانی که می‌توان از این درک قرآنی از فساد به دست آورد، تمرکز بر آگاهی از پیامدهای ناگوار آن است که می‌تواند بر جامعه، سازمان‌ها و افراد داشته باشد. از جمله آن‌ها می‌توان به

پیامدهای قانونی اشاره کرد که شامل عواقب قانونی ناشی از اعمال فاسد است، هرچند که ممکن است شامل جریمه‌های سنگین، تعطیلی کسب‌وکار و حتی مجازات کیفری برای مدیران و کارمندان باشد. از طرفی، تأثیرات اجتماعی فساد می‌تواند به خدشه‌دار شدن اعتماد عمومی و ویرانی اعتبار سازمان بینجامد که در نهایت کاهش درآمد، کاهش مشتریان و کاهش رشد آتی سازمان را به همراه خواهد داشت. علاوه بر این، فساد در سازمان‌ها باعث نابودی منابع، کاهش کارآمدی و از بین رفتن ارزش‌های سازمانی می‌شود که می‌تواند به فروپاشی کلیت سازمان بینجامد (ر.ک: اکبرنژاد و همکاران، بررسی فساد اداری از دیدگاه قرآن و احادیث، ۱۳۹۳: ۱۷۶-۱۸۳).

تبعات ناگوار فساد در هر عرصه‌ای، از جمله در سازمان‌ها، تنها در امور مادی منحصر نیست. این پدیده شوم، می‌تواند به بنیاد ارزش‌های معنوی و اخلاقی یک جامعه را متزلزل کند؛ بنابراین، جدای از عواقب قانونی و مالی، سازمان‌ها باید به تبعات معنوی و اخلاقی ناشی از فساد نیز توجه کنند که کمترین اثر آن، ازدست‌دادن احترام و اعتماد داخلی و بیرونی باشد (همان).

شاخص ششم: پیچیدگی و ابهام

فساد ممکن است در پیچیدگی‌های قانونی، اداری یا سیاسی پنهان شود که دسترسی به واقعیت و ریشه‌کن کردن آن را دشوار می‌سازد.

از منظر قرآن کریم فساد یک پدیده پیچیده، رمزآلود و مبهم است که در بسیاری موارد به‌عنوان اصلاح نشان داده می‌شود. بیان آیات ۱۱ و ۱۲ سوره مبارکه بقره از باور منافقان پرده بر می‌دارد که وقتی آنان را از فساد نهی می‌کنند، در پاسخ چنین بیان می‌دارند که ما اصلاح‌گرم و فساد نمی‌کنیم. به تعبیر دیگر فساد خود را عین صلاح می‌دانند. آغاز آیه ۱۲ که با کلمه «الا» شروع می‌شود دلالت بر اعلان خبری همراه با هشدار است و نشان می‌دهد که فساد در یک جامعه ممکن است آن‌قدر پیچیده و مبهم شود که تشخیص آن برای همگان حتی مؤمنان و مصلحان جامعه نیز سخت و ناممکن شود و آنان را نیز به شک بیندازد تا جایی که خداوند متعال خود می‌خواهد اعلام کند که آگاه باشید کاری که این دسته از افراد (منافقان) انجام می‌دهند فساد است.

پیچیدگی و ابهام معنای فساد، باعث شده است که افراد فسادگری مانند فرعون و پیروان او، دست به «تحریف» آن بزنند (اعراف/ ۱۲۷). تحریف همان وارونه نشان دادن و عوض کردن یک عمل مفسدانه به جای عمل اصلاحی است. فرعونیان کارهای مصلحانه پیامبر الهی مثل حضرت موسی را فسادگری می‌دانستند و در عوض اعمال فاسد خود را اصلاح قلمداد می‌کردند. نتیجه‌ای که از بیان این مطلب به‌دست می‌آید آن است که درک فساد در هر حوزه یا سطحی که باشد، امکان دارد که از طریق افراد

عادی جامعه ممکن نباشد و نیازمند افرادی است که از باریک‌بینی برخوردار بوده و توانایی «موشکافی» ابعاد و زوایای پیدا و پنهان آن آگاهی داشته باشد. این توانایی و آگاهی همان شعوری است که قرآن کریم برای شناخت پدیده فساد لازم شمرده است.

دلالت مدیریتی این آموزه قرآنی آن است که فساد می‌تواند در لایه‌های پیچیدگی و ابهام قانونی، اداری یا سیاسی پنهان شود و درک آن برای کسانی که به دنبال اصلاح و دفع فساد هستند، دشوار گردد. برای پیشگیری از مواجهه با چنین وضعیتی، سازمان‌ها باید اقدامات مختلفی را انجام دهند. در این راستا یکی از مؤثرترین راه‌ها برای مبارزه با پیچیدگی فساد، افزایش شفافیت در فرایندها و تصمیم‌گیری‌های سازمانی است. این امر شامل به‌کارگیری فناوری‌های نوین می‌شود که امکان نظارت و کنترل بهتری را فراهم می‌کند و همچنین توسعه سیستم‌هایی که اطلاعات مربوط به معاملات و تصمیمات را قابل دسترس و قابل فهم برای ذی‌نفعان قرار می‌دهند.

تقویت نظام نظارتی از دیگر راه‌های جلوگیری از گرفتار شدن در دام ابهامات است. برای شناسایی و مدیریت فساد لازم است سازمان‌ها نقش‌های نظارتی مستقل و قوی داشته باشند. این نظام می‌تواند شامل ساختارهای داخلی مانند واحدهای حسابرسی داخلی یا هیئت‌های اصلاح طلب باشد که مسئولیت کشف و رسیدگی به موارد فساد را به عهده دارند.

استفاده از کارشناسان و مشاوران خبره که توانایی تشخیص نشانه‌های پنهان فساد را دارند و ارزیابی منظم فرایندها و سیاست‌ها می‌تواند به شناسایی و حذف پیچیدگی‌های موجود کمک کند.

شاخص هفتم: زمین‌مندی

فساد یک عمل زمینی و ملموس است که براساس اقتضانات زمینه‌ها پدیدار می‌گردد. به‌کاررفتن فساد در کنار «فی الارض» که در تعداد زیادی از آیات مربوط به فساد (۳۹ آیه) بیان شده است (از باب نمونه ر.ک: بقره/۱۱، ۲۷، ۳۰)، بیانگر آن است که فساد از نگاه قرآن کریم از امور زمین‌مند است. منظور از فساد زمین، فساد سکنه زمین؛ یعنی فساد اجتماع انسانی است که به دنبال آن خود زمین هم فاسد می‌شود (طباطبایی، تفسیر المیزان، ۱۴۱۷: ۲/۲۹۳). این مفهوم بیانگر آن است که فساد موضوعی است که در چهارچوب زمین و فعالیت‌های مادی و فیزیکی انجام شده بر روی آن تعریف می‌شود. به عبارت دیگر، فساد به جنبه‌های ملموس و قابل لمس ناپسند در جهان مادی بستگی دارد که بر زندگی روی زمین تأثیر می‌گذارد. به تعبیر دیگر، منظور از فساد در قرآن کریم، اختلال قابل اعتنای اجتماعی است (فتاحی‌زاده و شیردل، معناشناسی توصیفی «فساد» در تفسیر آیات قرآن کریم، ۱۳۹۷: ۳۴) و این اختلال می‌تواند نظیر به‌آشوب‌کشیدن یک شهر یا یک کشور باشد (مدرسی، پژوهشی در مفهوم و حکم مفسد فی الارض، ۱۴۱۹: ۷).

آیه ۱۱ سوره بقره بیان می‌دارد که وقتی به منافقان گفته می‌شود شما در زمین فساد نکنید، می‌گویند ما اصلاح‌گرانیم: «وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ لَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ قَالُوا إِنَّمَا نُصَلِّحُونَ» (بقره/۱۱). در این آیه، افساد به معنای جامع، افساد زمین و زمینه است؛ چنان‌که اصلاح نیز که مقابل آن است، به معنای اصلاح اجتماعی است. تبلیغ سوء، توطئه علیه نظام اسلامی، القای شبهه در صحت دعوی وحی و نبوت و صحیح بودن دعوت به مبدأ و مانند آن از مصادیق بارز افساد در زمین و زمینه زندگی اجتماعی است (جوادی آملی، تفسیر تسنیم، ۱۳۹۰: ۲۹/۲۷۲). به بیان دیگر برای افساد در زمین نیازمند جامعه‌ای هستیم که افساد در آن صورت بگیرد. در اینجا «فی الارض»، جامعه‌ای را ترسیم می‌کند که منافقان در آن به انحاء مختلف و به نام مصلح به افساد می‌پردازند.

این مفهوم به گونه دیگر نیز قابل تبیین است و آن اینکه فساد «بند به زمین» است و توسط ساکنان و در هر جایی از زمین با مقتضیات و شرایط مخصوص آنجا اتفاق می‌افتد. ممکن است در یک جا زمینه اقتضای آن را داشته باشد که فساد اخلاقی رواج پیدا کند و در جای دیگر مفاسد اقتصادی گسترش پیدا کند و در یک جایی هم فسادهای رفتاری به وجود بیاید. بی‌تردید محیط نقش مهمی در رفتارهای انسان دارد. برای نمونه، قرآن محیط‌های اشرافی را یکی از عوامل مؤثر در ادراک انسان معرفی کرده و به شدت از قرارگرفتن در چنین محیط‌هایی هشدار داده است. نمونه‌ای روشن از این موضوع، ماجرای نمایش ثروت قارون به عنوان یکی از مفسدان جامعه (قصص/۷۶-۷۹) و تأثیرگذاری آن بر گروهی از مردم است که به آرزوی داشتن جایگاه او گرفتار شدند (ر.ک: محمدحسینی و صفری، نقش محیط در رفتار سازمانی از منظر قرآن، ۱۴۰۲: ۱۹). اقتضائات محیطی و تأثیر آن در بروز فساد از آیات مختلف قرآن کریم قابل اثبات است.

آیه ۷۳ انفال خداوند متعال از جامعه کافران در مقابل جامعه مؤمنان نام می‌برد و هشدار می‌دهد که آنها که کافر شدند و بعضی اولیای بعضی دیگرند: «وَالَّذِينَ كَفَرُوا بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ» یعنی پیوند آنها تنها با خودشان است و شما حق ندارید با آنها پیوندی داشته باشید و از آنها حمایت کنید و یا آنها را به حمایت خود دعوت کنید، نه به آنها پناه دهید و نه از آنها پناه بخواهید، و به طور خلاصه آنها نباید در تار و پود جامعه اسلامی داخل باشند، و نه شما در تار و پود جامعه آنها. سپس به مسلمانان هشدار می‌دهد که اگر این دستور مهم اسلامی را نادیده بگیرید، فتنه و فساد عظیمی در زمین و در محیط جامعه شما به وجود خواهد آمد «إِلَّا تَفْعَلُوا تَكُنْ فِتْنَةٌ فِي الْأَرْضِ وَفَسَادٌ كَبِيرٌ» (مکارم، شیرازی و همکاران، تفسیر نمونه، ۱۳۷۱: ۷/۲۵۸).

در آیه ۴ سوره قصص، قرآن کریم فرعون را به عنوان نماد مفسدان معرفی کرده و تأکید می‌کند که یکی از عواملی که او را به فساد وادار کرده است، خانواده و محیطی است که در آن تربیت یافته است: «إِنَّ فِرْعَوْنَ عَلَا فِي الْأَرْضِ... إِنَّهُ كَانَ مِنَ الْمُفْسِدِينَ» (قصص / ۴). جمله «إِنَّهُ كَانَ...» به منزله تعلیل برای «عَلَا فِي الْأَرْضِ...» است؛ یعنی فرعون بدان جهت که از خاندانی مفسد به وجود آمده و در میان آنها رشد کرده بود، خوی برتری طلبی را از آنان به ارث برده بود و فاسد شده بود.

شاخص زمین‌مندی فساد و ظهور آن در سطوح و جوانب مختلف فعالیت‌های اجتماعی بشری، رهنمودهای مدیریتی مهمی را برای سازمان‌ها و جوامع ایجاد می‌کند: نتیجه این شاخص فساد آن است که فساد در بستر و زمینه اجتماع شکل می‌گیرد. از آنجایی که سازمان‌ها از مقوله اجتماعی است، تمامی مصادیق و مظاهر فساد که در قرآن کریم بیان شده است، می‌تواند تطابق سازمانی داشته باشد و در درون سازمان شکل بگیرد.

محیط‌سازی سالم و مثبت در سازمان، رهنمود مهمی است که از این شاخص قرآنی فساد می‌توان استنباط کرد. این امر بسیار مهم است که سازمان‌ها در ساختاری که در آن فعال هستند، به نحوی عمل کنند که محیط‌های سالم و بدون فساد ایجاد شود. در این زمینه هر نوع برنامه آموزشی و معرفت‌بخش که به ارتقای شعور و انزجار از فساد کمک می‌کند، می‌تواند محیط سالم را به ارمغان بیاورد. در امور اجتماعی و اقتصادی، فهم دقیق از زمینه‌هایی که ممکن است به فساد کمک کنند؛ مانند فقر، بی‌عدالتی و قوانین ناکارآمد، برای پیشگیری فعال از رشد و توسعه فساد ضروری است. در مفاسدی که با محیط‌زیست ارتباط دارند، درک این مسئله که فساد ممکن است به تخریب محیط‌زیست منجر شود، ترویج مسئولیت اجتماعی شرکت‌ها و پیاده‌سازی استانداردهای محیط‌زیستی که به حفظ منابع طبیعی کمک می‌کنند، می‌تواند جلوی فساد را در این سطح بگیرد.

فساد معمولاً در نقاط عطف و تقاطع بخش‌های مختلف جامعه نمایان می‌شود. از این‌رو تعامل سازنده و همکاری میان بخش‌های مختلف، مانند بخش خصوصی، دولتی و دیگر نهادهای مدنی، می‌تواند یک شبکه ایمن ایجاد کند که فساد را شناسایی کرده و به مقابله با آن بپردازد.

به‌صورت کلی، آنچه در زمینه فساد، از اهمیت خاصی برخوردار است، توجه به این نکته است که این پدیده شوم، بیش از اینکه یک مسئله فردی باشد، محصول شرایط و ساختارهای موجود در جامعه و محیط زندگی است؛ بنابراین راه‌حل نجات از این معضل اجتماعی بیش از هر چیز دیگر، به شناخت عوامل و زمینه‌های آن متکی است.

شاخص هشتم: زمان‌مندی

فساد، هرچند یک مفهوم عام و جهان‌شمول است، ولی می‌تواند در شکل‌های گوناگون و در زمان‌ها و شرایط مختلف ظاهر شود. بیان قرآن درباره فساد به صورت غالب در ترکیب افعال مضارع انجام شده است؛ مانند: «وَ إِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلٰٓئِكَةِ اِنِّيْ جَاعِلٌ فِی الْاَرْضِ خَلِیْفَةً قَالُوْا اَتَجْعَلُ فِیْهَا مَنْ یُّفْسِدُ فِیْهَا وَ یَسْفِكُ الدِّمَآءَ وَ یُخْسِبُ بِحَمْدِكَ وَ نُقَدِّسُ لَكَ قَالَ اِنِّیْ اَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُوْنَ» (بقره/ ۳۰)؛ که بیانگر استمرار این عمل شیع در طول زمان است (ر.ک: بقره/ ۱۱، ۲۷، ۳۰؛ رعد/ ۲۵). از بیان یادشده می‌توان مفهوم زمان‌مندی را به‌عنوان یکی دیگر از ویژگی‌های فساد از منظر قرآن کریم به دست آورد. فساد، هرچند یک مفهوم عام و جهان‌شمول است، ولی می‌تواند در شکل‌های گوناگون و در زمان‌ها و شرایط مختلف ظاهر شود. هر قوم یا جامعه‌ای که در قرآن ذکر شده است، درگیر نوعی خاص از فساد بوده‌اند که متناسب با شرایط اجتماعی و تاریخی آن‌هاست.

به‌عنوان مثال: قوم لوط را معمولاً با گناهانی مرتبط با بی‌عفتی و روابط جنسی غیرمتعارف می‌شناسیم. قوم شعیب اغلب به‌سبب تقلب در میزان و وزن و اختلال در نظام اقتصادی مورد نکوهش قرار گرفته‌اند. قوم ثمود به‌علت تکبر و ستمگری به فقرا و نادیده‌گرفتن نشانه‌های خداوند معروف‌اند. فرعون و قوم او به‌دلیل ستمگری شدید، خودبرتربینی و شرک مورد سرزنش واقع شده‌اند. در هریک از این موارد، فساد در زمان و مکان خاص خودش قرار دارد و با شرایط اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی آن زمان در ارتباط است که این تأثیرات متقابل به ما نشان می‌دهد که فساد «زمان‌مند» است. این مفهوم ما را به این حقیقت می‌رساند که درک تاریخ و شرایط اجتماعی، ضرورتی برای فهم عمق فساد و روش‌های مقابله با آن در هر دوره و جامعه‌ای است. همین‌طور، این داستان‌ها هشدار است که جوامع بشری باید از تاریخ درس بگیرند و مراقب باشند تا الگوهای فساد را تکرار نکنند، و اصلاحات لازم را برای پیشگیری و اصلاح آن‌ها به انجام رسانند.

مفهوم «زمان‌مند» بودن فساد، به این حقیقت نیز اشاره دارد که فساد ناگهانی و آنی بروز نمی‌کند؛ بلکه حاصل الگوهای رفتاری است که در طول زمان شکل گرفته و در فرهنگ، سیستم‌ها و ساختارها نهادینه شده‌اند. برای مثال، فساد اداری یا دولتی که اغلب در جوامع ظهور می‌کند، نتیجه‌ای است از قوانین ناکارآمد، نظام‌های ناپایدار و نظارت ضعیف که ممکن است برای چندین نسل به امری عادی تبدیل شده باشد.

زمان‌مندبودن فساد در سازمان‌ها، می‌تواند به این معنا تفسیر شود که روند اصلاح و مقابله با آن نیز نیازمند زمان است و نمی‌توان انتظار داشت که تغییرات مثبت و اصلاحات به‌صورت آنی و یک‌شبه

صورت گیرند. این امر خصوصاً به مفهوم «تغییر تدریجی» و تلاش مستمر برای مبارزه با آسیب‌ها و انحرافات سازمانی و همچنین رشد، ارتقا و سلامت سازمان‌ها را مورد اهتمام قرار می‌دهد، راه‌حلی که می‌توان از آموزه‌های خود قرآن کریم، بهره گرفت.

شاخص نهم: هم‌زادی با قدرت

فساد یک پدیده‌ای است که به‌وجود آمدن آن، با سوءاستفاده از قدرت، منابع، یا موقعیت‌های اجتماعی به‌منظور کسب منافع شخصی یا گروهی به‌صورت نادرست یا غیرقانونی صورت می‌گیرد. از آیات مختلف به دست می‌آید که قدرت و فساد دو پدیده هم‌زاد همدیگر است. آیه ۲۰۵ سوره بقره که شرح حال منافقان است، تصریح می‌کند که آنان هر زمانی که به قدرت دست پیدا می‌کنند، به فسادگری می‌پردازند: ﴿وَإِذَا تَوَلَّى سَعَى فِي الْأَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا وَيُهْلِكَ الْحَرْثَ وَالنَّسْلَ وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ الْفُسَادَ﴾ (بقره/ ۲۰۵). کلمه تولى به‌معنای دارای ولایت و سلطنت شدن و تملک آن است. معنای آیه چنین است که این منافق شدید الخصومه وقتی دستش برسد و دارای قدرتی شود و ریاستی به دست آرد، سعی می‌کند فساد را در زمین بگستراند و فساد و افسادش به این است که حرث و نسل را نابود کند (طباطبایی، تفسیر المیزان، ۱۳۷۴: ۱۴۴/۲).

آیه ۴ سوره اسراء و قرآن پیرامون آن، از دو فساد بنی اسرائیل سخن می‌گوید: ﴿وَ قَضَيْنَا إِلَىٰ بَنِي إِسْرَائِيلَ فِي الْكِتَابِ لَتُفْسِدُنَّ فِي الْأَرْضِ مَرَّتَيْنِ وَلَتَعْلُنَّ عُلُوًّا كَبِيرًا﴾ (اسراء/ ۴). همانا مقصود از افساد در اینجا، حکومت و سلطه برتری طلبی این قوم در زمان حکومت بنی اسرائیل است. معنای آیه چنین است: ای بنی اسرائیل! شما دو بار حکومت خواهید کرد و حکومت را ابزاری برای فساد بزرگی قرار می‌دهید که هیچ فساد را نمی‌توان با آن مقایسه کرد؛ بنابراین، مقدسات را پایمال می‌کنید، حرمت‌ها را می‌شکنید و اخلاق و ارزش‌ها و نیز هر حق الهی و انسانی را از بین می‌برید (مغنیه، التفسیر الکاشف، ۱۳۷۸: ۳۳/۵). به قرینه آیات بعد، منظور از «الأرض» در جمله «لَتُفْسِدُنَّ فِي الْأَرْضِ مَرَّتَيْنِ» محل حکومت بنی اسرائیل است که درحقیقت همان سرزمین بیت‌المقدس است و تا زمان بعثت پیامبر اسلام ﷺ بنی اسرائیل دو بار در آنجا حکومت مطلقه یافتند و دست به فساد و طغیانگری زدند و در هر دو بار به‌شدت سرکوب شدند و سقوط کردند و به خواری و ذلت رسیدند. این آیات بیانگر آن است که هر زمانی که بنی اسرائیل به حکومت و قدرت دست یافته‌اند، دست به فساد زده‌اند. نکته‌ای که از این بیان به دست می‌آید آن است که فسادگری آنان در اثر قدرت بوده است (جعفری، تفسیر کوثر، ۱۳۷۶: ۲۵۸/۶).

از این شاخص فساد می‌توان به اهمیت نظارت و کنترل قدرت در سازمان‌ها پی برد. در ادبیات مدیریتی نیز این امر پذیرفته شده است که فساد نتیجه طبیعی سوءاستفاده از قدرت است. جمله مشهور برخی از نویسندگان که می‌گوید: «قدرت، فساد می‌آورد و قدرت مطلق، فساد مطلق»، به خوبی این موضوع را بیان می‌کند. قدرت این ویژگی را دارد که مورد سوءاستفاده قرار گیرد. زمانی که استفاده از قدرت توسط نهادهایی که نمایندگی حقوق شهروندان را برعهده دارند، کنترل و نظارت نشود، فساد اتفاق می‌افتد. بدین ترتیب باید ادعا کرد که اگرچه فساد همچون یک فعل اقتصادی عینیت می‌یابد؛ اما تا زمانی که نهادهای سیاسی، مراقبت‌ها و کنترل‌های ضروری را اعمال نکنند، نمی‌تواند موجودیت یابد (Jain, The Political Economy of Corruption Routledge, , 2001, p: 3-4).

نتیجه

فساد پدیده‌ای چندبعدی است که تأثیرات عمیقی بر جوامع دارد. شناخت و درک صحیح این پدیده ضروری است؛ زیرا به مقابله با آن و جلوگیری از گسترش آن کمک می‌کند. این پژوهش با درک این مسئله که شناخت فساد براساس فرهنگ بومی و با اتکای به منابع دینی، مهم‌ترین راه مقابله با این پدیده است، به تبیین شاخص‌های فساد از منظر آموزه‌های قرآن کریم پرداخته است. با توجه به بررسی‌های انجام‌شده و شواهد متعدد قرآنی، نتیجه‌گیری درخصوص شاخص‌های فساد و دلالت‌های مدیریتی آن به‌قرار زیر است:

فساد در قرآن کریم دارای بُعد گسترده و جامعی است که شامل بخش‌های مختلف اجتماعی، اقتصادی، اخلاقی، فرهنگی و زیست‌محیطی می‌شود؛ بنابراین توجه چندجانبه به فساد از ضرورت‌هایی مبارزه با آن است و سازمان‌ها در تدوین استراتژی مبارزه با فساد نباید تنها بر جنبه‌های مادی آن، تمرکز کنند؛ بلکه برنامه‌ها و سیاست‌های مبارزه با فساد باید جامع و کامل باشند.

فساد پدیده‌ای سرایت‌پذیر و فراگیر است که در صورت بروز، تأثیرات عمیق و گسترده‌ای بر تمام اجزای یک جامعه دارد. دلالت مدیریتی این شاخص، اهتمام به پیشگیری و کنترل اولیه در راستای جلوگیری از گسترش فساد و تأثیرات منفی آن در سازمان است.

فساد با مقام برتر انسانی، کمال‌طلبی و جایگاه خلافت انسان بر روی زمین همخوانی ندارد. از این رو، اهتمام به کرامت انسانی در سازمان و توجه به کمال‌گرایی او می‌تواند نقش سازنده‌ای در پیشگیری از انحرافات و فساد داشته باشد.

زشتی و ناپسندی فساد به گونه‌ای است که حتی اگر گاهی با ثمراتی همراه باشد، هرگز قابل توجیه نیست. رهنمود این شاخص، عدم اغماض دست‌اندرکاران سازمان‌ها در برابر فساد اداری است، حتی اگر منافع کوتاه‌مدتی به همراه داشته باشد.

فساد دارای پیامدهای ناخوشایند و تبعات ناگواری است که در هر عرصه‌ای ممکن است دامنگیر جامعه شود. این عواقب تنها در امور مادی منحصر نیست؛ بلکه می‌تواند بنیاد ارزش‌های معنوی و اخلاقی یک جامعه یا سازمان را متزلزل کند.

پیچیدگی و ابهام در ماهیت فساد نشان‌دهنده ضرورت دقت و آگاهی عمیق در مورد ساختارهایی است که فساد در آنها پنهان می‌شود. نظارت دقیق، افزایش شفافیت در فرایندها و تصمیم‌گیری‌های سازمانی و هر اقدامی که بتواند در رفع ابهامات کمک کند، از راهکارهای مهم در مبارزه با این پدیده است.

فساد به مثابه یک عمل زمینی در نظر گرفته می‌شود که بر سطح جهان ماده تأثیر می‌گذارد و نیازمند مسئولیت‌پذیری اجتماعی است. در این راستا می‌توان محیط‌سازی سالم و به‌دوراز فساد را از وظایف مدیریت سازمان دانست.

زمان‌مندی فساد به معنای نیاز به درک تاریخی و مقابله با آن براساس شناخت از شرایط و زمان‌های مختلف است و ضرورت تلاش «تدریجی» و مستمر برای مبارزه با این پدیده را مورد اهتمام قرار می‌دهد.

فساد هم‌زاد با قدرت است و این همراهی و هم‌زادی ضرورت نظارت همیشگی و کنترل قدرت در سازمان را می‌رساند.

این تحلیل و یافته‌ها می‌توانند به‌عنوان یک چارچوب بنیادین در تدوین برنامه‌ها، سیاست‌ها و راهبردهای مبارزه با فساد در حوزه‌های مختلف مدیریت سازمان‌ها مورد استفاده قرار گیرند. مدیران سازمان و متصدیان مبارزه با فساد، با توجه به این شاخص‌ها می‌توانند به ایجاد جوامعی سالم‌تر، پایدارتر و عاری از فساد کمک کنند و مصونیتی در برابر بروز و توسعه فساد در سطوح مختلف به ارمغان آورند.

منابع

۱. ابراهیم‌آبادی، غلامرضا؛ مرشدی، علی، فساد در نگاهی دیگر: تأملی چندجانبه در مقوله فساد، تهران: مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۳.
۲. ابن عاشور، محمدطاهر، التحرير و التنوير، بيروت: مؤسسه التاريخ العربي، ۱۴۲۰ق.
۳. ابن فارس، ابوالحسن احمدبن زكريا، معجم مقاييس اللغة، قم: انتشارات دارالفکر، ۱۳۹۹ق.
۴. استراوس، آنسلم؛ جولیت، کربین، اصول روش تحقیق کیفی: نظریه‌مبنایی، رویه‌ها و شیوه‌ها، ترجمه: بیوک محمدی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۹۰.
۵. اکبرنژاد، مهدی؛ فرزندوحی، جمال؛ یعقوبی، مینا، بررسی فساد اداری، عوامل و راهکارهای مقابله با آن از دیدگاه قرآن و حدیث، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، مؤسسه آموزش عالی فخرالدین اسعد گرگانی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، ۱۳۹۱.
۶. اکبرنژاد، مهدی؛ یعقوبی، مینا؛ غلامی، فرزاد، بررسی فساد اداری از دیدگاه قرآن و احادیث، دو فصلنامه علمی پژوهشی مدیریت اسلامی، سال بیست و دوم، شماره اول، ۱۳۹۳.
۷. الوانی، سید مهدی، مدیریت عمومی، تهران: نشر نی، ۱۳۹۴.
۸. تانزی، وتو، مسئله فساد، فعالیت‌های دولتی و بازار آزاد، ترجمه: بهمن آقایی، مطالعات سیاسی - اقتصادی، ش ۱۴۹ و ۱۵۰، ۱۳۷۸.
۹. جعفری، یعقوب، تفسیر کوثر، قم: مؤسسه هجرت، ۱۳۷۶.
۱۰. جوادی آملی، عبدالله، تفسیر تسنیم، تفسیر قرآن کریم، قم: اسراء، ۱۳۹۰.
۱۱. جوادی آملی، عبدالله، تفسیر تسنیم، تفسیر قرآن کریم، قم: اسراء، ۱۳۸۹.
۱۲. جوهری، ابونصر، الصحاح تاج اللغة و صحاح العربیة، بیروت: دارالعلم للملایین، چاپ چهارم، ۱۴۰۷.
۱۳. حسینی، سید امان‌الله؛ عابدی جعفری، حسن؛ قدسی، احمد، دلالت‌های مدیریتی الگوی فساد و مبارزه با آن از منظر قرآن، رساله دکتری رشته قرآن و علوم گرایش مدیریت، جامعه المصطفی العالمیه، مجتمع آموزش عالی قرآن و حدیث، مدرسه عالی قرآن و علوم، ۱۳۹۲.
۱۴. خداداد حسینی، سید حمید؛ فرهادی‌نژاد، محسن، بررسی فساد اداری و روش‌های کنترل آن، مدرس علوم انسانی، ۵۱ (پیاپی ۱۸)، ۳۷-۵۴، ۱۳۸۰.
۱۵. خدمتی، ابوطالب، مبارزه با فساد اداری با رویکرد اسلامی، قم: پژوهشکده حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۳.

۱۶. دادگر، حسن؛ معصومی‌نیا، غلامعلی، فساد مالی، تهران: کانون اندیشه جوان، ۱۳۸۳.
۱۷. دانایی‌فرد، حسن، روش‌شناسی مطالعات دلالت‌پژوهی، قم: انتشارات پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۴۰۱.
۱۸. راغب‌اصفهانی، حسین‌بن‌محمد، المفردات فی غریب القرآن، بیروت: الدارالشامیه، ۱۴۱۶ق.
۱۹. رستمی‌درونکلا، مهدی، تهران: مؤسسه اندیشه کامیاب ایرانیان، ۱۳۹۵.
۲۰. مبلومیادانا، رشل آندریا، فساد و آشنابازی، پیام یونسکو، شماره ۳۱۳، آذر ۱۳۷۵ ش، ۱۳۷۵.
۲۱. صالحی، جواد، فساد اداری؛ مفهوم، علل و آثار آن، ماهنامه کانون، ش پیاپی ۱۰۲، اسفند ۱۳۸۸ ش.
۲۲. صالحی، جواد، فساد اداری؛ مفهوم، علل و آثار آن، ماهنامه کانون، ش پیاپی ۱۰۲، ۱۳۸۸.
۲۳. طالقانی، سید محمود، پرتوی از قرآن، تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۶۲.
۲۴. طباطبایی، سید محمد حسین، تفسیر المیزان، ترجمه: محمدباقر همدانی، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۳۷۴.
۲۵. طبیب، عبدالحسین، تفسیر اطبیب البیان، تهران: نشر اسلام، چاپ دوم، ۱۳۶۹.
۲۶. جوادی‌آملی، عبدالله، تفسیر موضوعی قرآن، تفسیر انسان در قرآن، قم: انتشارات اسراء، ۱۳۹۵.
۲۷. علوی (عادل)، محمد؛ نوروزی، محمد تقی؛ مهربانی، امیر حمزه، تبیین الگوی عوامل مؤثر بر توانمندسازی منابع انسانی از منظر قرآن، قرآن و علم، دوره ۱۶ شماره ۳۱، ۱۴۰۱.
۲۸. عبدالمحمدی، حسین؛ رحیمی اسدالله، نقش فساد اخلاقی در انحطاط تمدن اسلامی در اندلس، مجله گفتمان اندیشه، شماره ۱، ۱۳۹۷.
۲۹. فتاحی‌زاده، فتحیه؛ شیردل، معصومه، معناشناسی توصیفی «فساد» در تفسیر آیات قرآن کریم، مطالعات تفسیری، سال نهم، شماره ۳۴، ص ۲۵-۴۲، ۱۳۹۷.
۳۰. فخررازی، محمد بن عمر، التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب)، بیروت: دار إحياء التراث العربی، ۱۴۲۰ق.
۳۱. فراهیدی، خلیل‌بن‌احمد، العین، قم: هجرت، چاپ دوم، ۱۴۱۰ق.
۳۲. قرائتی، محسن، تفسیر نور، تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، ۱۳۸۸.
۳۳. کوئن، بروس، درآمدی بر جامعه‌شناسی، ترجمه: محسن ثلاثی، تهران: فرهنگ معاصر، ۱۳۷۰ ش.

۳۴. گیدنز، آنتونی، جامعه‌شناسی، ترجمه: منوچهر صبوری، تهران: نشر نی، ۱۳۷۸.
۳۵. محمدحسینی، عباس؛ صفری، علی‌آقا، نقش محیط در رفتار سازمانی از منظر قرآن، قرآن و علم، دوره ۱۷، شماره ۳۳، ۱۴۰۲.
۳۶. محمدقاسمی، حمید، اصلاح و افساد در داستان‌های قرآن، تهران: شرکت چاپ و نشر بین‌الملل، ۱۳۸۹.
۳۷. محمدنبی، حسین، فساد اداری و مبارزه با آن از نظر سازمان ملل متحد، تهران: نشر وکالت، ۱۳۸۰.
۳۸. مدرسی‌یزدی، محمدرضا، پژوهشی در مفهوم و حکم مفسد فی الارض، فصلنامه حکومت اسلامی، وابسته به دبیرخانه مجلس خبرگان رهبری، شماره یکم، ۱۳۷۸.
۳۹. مراغی، احمد مصطفی، تفسیر المراغی، بیروت: دارالفکر، ۱۳۷۱.
۴۰. مغنیه، محمدجواد، التفسیر الکاشف، قم: دار الکتب الإسلامی، ۱۴۲۴ق.
۴۱. مکارم‌شیرازی، ناصر و همکاران، تفسیر نمونه، تهران: دار الکتب الإسلامیة، ۱۳۷۱.
۴۲. نسفی، عبدالله بن‌احمد، مدارک التنزیل و حقایق التأویل (تفسیر نسفی)، لبنان- بیروت: دار النفائس، ۱۴۱۶ق.
۴۳. هانتینگتون، ساموئل، سازمان سیاسی در جوامع دستخوش دگرگونی، ترجمه: محسن ثلاثی، تهران: انتشارات علم، ۱۳۷۰.
۴۴. هیوود، پل، فساد سیاسی، ترجمه: دکتر محمد طاهری و دکتر میرقاسم بنی‌هاشمی، تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی، ۱۳۸۱.
45. Martin Patricia Y. & Turner, Barry A (1986), Grounded Theory and Organizational Research, The Journal of Applied Behavioral Science, 22 (2).
46. Andvig, Jens. and Odd-Helge Fjeldstad, " (2000)" Corruption, A Review of Contemporary Research 11 .Web/url: <http://www.cmi.ne>.
47. K.Jain Arvina, (2001), The Political Economy of Corruption Routledge, London and New York.
48. Kaufmann, Daniel; Vicente, Pedro (2005). "Legal Corruption" (PDF). World Bank.
49. Morris, S.D (1991), Corruption and Politics in Contemporary Mexico. University of Alabama Press, Tuscaloos.

50. Powell, R (1999). Recent trends in research: a methodological essay. Library and Information Science Research, 21, pp. 91-119.
51. Senior, I (2006), Corruption – The World's Big C. Institute of Economic Affairs, London.
52. World Bank (1997). Helping countries combat corruption: The role of the world bank. Washington, DC: World Bank.

References

1. Abdol-Mohamadi, Hossein; Rahimi Asadollah, *Naqsh Fasad Akhlaqi dar Inhitat Tamaddon Islami dar Andalsu (The Role of Moral Corruption in the Decline of Islamic Civilization in Andalusia)*, Goftegoon Andisheh Journal, Issue 1, 1397 SH (2018 CE).
2. Akbarnia, Mehdi; Farzan-Vohi, Jamal; Yaghoubi, Mina, *Barrasi Fasad Edari, Avamel va Rahkarhaye Moghabele ba An az Didgah-e Quran va Hadith (Analysis of Administrative Corruption, Factors and Solutions from the Perspective of the Quran and Hadith)*, Master's Thesis, Fakhr al-Din Asad Gorgani Higher Education Institute, Faculty of Theology and Islamic Sciences, 1391 SH (2012 CE).
3. Akbarnia, Mehdi; Yaghoubi, Mina; Gholami, Farzad, *Barrasi Fasad Edari az Didgah-e Quran va Ahadith (Analysis of Administrative Corruption from the Perspective of the Quran and Hadith)*, Journal of Islamic Management Research, Volume 22, Issue 1, 1393 SH (2014 CE).
4. Alavi (Adil), Mohammad; Norouzi, Mohammad-Taqi; Mehrabi, Amir-Hamzeh, *Tabyin Olgoye Avamel Mo'asser bar Tavanmandi Manabe Ensani az Manzar-e Quran (Clarification of the Model of Effective Factors on Human Resource Empowerment from the Quranic Perspective)*, Quran and Science, Volume 16, Issue 31, 1401 SH (2022 CE).
5. Alwani, Seyyed Mehdi, *Modiriyat Omumi (Public Management)*, Tehran: Ney Publishing, 1394 SH (2015 CE).
6. Andvig, Jens. and Odd-Helge Fjeldstad, " (2000)" *Corruption, A Review of Contemporary Research II*. Web/url: <http://www.cmi.ne>.
7. Dadgar, Hassan; Masoumi-Nia, Gholamali, *Fasad Mali (Financial Corruption)*, Tehran: Young Thinkers Association, 1383 SH (2004 CE).
8. Danai-Fard, Hassan, *Ravanshenasiye Motale'at-e Dalalat-Pazoh (Methodology of Significance Studies)*, Qom: Research Institute of Seminary and University Publications, 1401 AH (2022 CE).
9. Ebrahim-Abadi, Gholamreza; Morshedi, Ali, *Fasad dar Nagahi Digar: Ta'amoli Chandjanbeh dar Maqole Fasad (Corruption from Another Perspective: A Multidimensional Reflection on the Issue of Corruption)*, Tehran: Center for Researches of the Islamic Consultative Assembly, 1383 SH (2004 CE).
10. Fakhr-Razi, Mohammad bin Omar, *Al-Tafsir al-Kabir (Mafatih al-Ghayb) (The Great Commentary)*, Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabī, 1420 AH (1999 CE).
11. Farahidi, Khalil bin Ahmad, *Al-Ayn*, Qom: Hijrat, 2nd Edition, 1410 AH (1989 CE).
12. Fattahi-Zadeh, Fatiheh; Shirdel, Masoumeh, *Ma'na-Shenasi Towsifi "Fasad" dar Tafsir Ayat-e Quran Karim (Descriptive Semantics of "Corruption" in the Interpretation of Quranic Verses)*, Interpretive Studies, Volume 9, Issue 34, pp. 25-42, 1397 SH (2018 CE).

13. Giddens, Anthony, *Jamesiani (Sociology)*, Translated by: Manouchehr Sabouri, Tehran: Ney Publishing, 1378 SH (1999 CE).
14. Hassani, Seyyed Amanullah; Abedi-Jafari, Hassan; Qudsi, Ahmad, *Dalalat-haye Modiriyati Olgoy-e Fasad va Mubareze ba An az Manzar-e Quran (Managerial Implications of the Model of Corruption and its Combat from the Perspective of the Quran)*, Doctoral Thesis in Quran and Sciences, Society of Al-Mustafa International, Higher Education Complex of Quran and Hadith, School of Quran and Sciences, 1392 SH (2013 CE).
15. Heywood, Paul, *Fasad Siyasi (Political Corruption)*, Translated by Dr. Mohammad Taheri and Dr. Mir-Qasem Bani-Hashemi, Tehran: Strategic Studies Research Institute, 1381 SH (2002 CE).
16. Huntington, Samuel, *Sazman Siyasi dar Jawam' Daskhosh Degargoni (Political Order in Transforming Societies)*, Translated by Mohsen Tholathi, Tehran: Science Publishing, 1370 SH (1991 CE).
17. Ibn Ashur, Mohammad Taher, *Al-Tahrir wa al-Tanwir (The Liberation and Enlightenment)*, Beirut: Arab History Foundation, 1420 AH (1999 CE).
18. Ibn Faris, Abu al-Hasan Ahmad bin Zakariya, *Mu'jam Maqayis al-Lughah (Dictionary of the Measures of Language)*, Qom: Dar al-Fikr Publications, 1399 AH (1979 CE).
19. Jafari, Yaqoob, *Tafsir Kowsar (Kowsar Interpretation)*, Qom: Hijrat Institute, 1376 SH (1997 CE).
20. Jawadi Amoli, Abdullah, *Tafsir Mavzu'i Quran (Thematic Interpretation of the Quran)*, Tafsir Insan dar Quran (The Interpretation of Humanbeing in the Quran), Qom: Esra Publications, 1395 SH (2016 CE).
21. Jawadi Amoli, Abdullah, *Tafsir Tasnim (Tasnim Interpretation)*, Qom: Esra, 1390 SH (2011 CE).
22. Jawadi Amoli, Abdullah, *Tafsir Tasnim (Tasnim Interpretation)*, Qom: Esra, 1389 SH (2010 CE).
23. Johari, Abu Nasr, *Al-Sihah Taj al-Lughah wa Sihah al-Arabiyya (The Correct Lexicon: The Crown of the Language and Correct Arabic)*, Beirut: Dar al-Ilm lil-Malayin, 4th Edition, 1407 AH (1987 CE).
24. K.Jain Arvina, (2001), *The Political Economy of Corruption*, Routledge, London and New York.
25. Kaufmann, Daniel; Vicente, Pedro (2005). "Legal Corruption" (PDF). World Bank.
26. Khedmati, Abu Taleb, *Mobarze ba Fasad Edari ba Roikard-e Islami (Combating Administrative Corruption with an Islamic Approach)*, Qom: Research Institute of Seminary and University, 1393 SH (2014 CE).

27. Khodadad-Hosseini, Seyyed Hamid; Farhadi-Nia, Mohsen, *Barrasi Fasad Edari va Raveshhaye Kontrol An (Analysis of Administrative Corruption and Its Control Methods)*, Journal of Humanities Sciences, Volume 51 (Continuously Issue 18), 37-54, 1380 SH (2001 CE).
28. Mabloumiadana, Rachael Andrea, *Fasad va Ashna-Bazi (Corruption and Familiarity)*, UNESCO Bulletin, Issue 313, Azar 1375 SH (December 1996 CE).
29. Makarem Shirazi, Naser et al., *Tafsir Nemouneh (The Exemplar Interpretation)*, Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah, 1371 SH (1992 CE).
30. Maraghi, Ahmad Mustafa, *Tafsir al-Maraghi (The Maraghi Interpretation)*, Beirut: Dar al-Fikr, 1371 SH (1992 CE).
31. Martin Patricia Y. & Turner, Barry A (1986), *Grounded Theory and Organizational Research*, The Journal of Applied Behavioral Science, 22 (2).
32. Modarresi-Yazdi, Mohammad-Reza, *Pazhooeshi dar Mafhum va Hokm Mofsid fi al-Arz (A Study on the Concept and Judgment of "Corruptor on Earth")*, Islamic Government Quarterly, affiliated with the Assembly of Experts Secretariat, Issue 1, 1378 SH (1999 CE).
33. Moghniyeh, Mohammad-Jawad, *Al-Tafsir al-Kashif (The Revealing Commentary)*, Qom: Dar al-Kitab al-Islami, 1424 AH (2003 CE).
34. Mohammadi, Abbas; Safari, Ali-Agha, *Naqsh Mohit dar Raftar Sazmani az Manzar Quran (The Role of Environment in Organizational Behavior from the Quranic Perspective)*, Quran and Science, Volume 17, Issue 33, 1402 SH (2023 CE).
35. Mohammad-Nabi, Hossein, *Fasad Edari va Mubareze ba An az Nazar-e Sazman Melal Mottahad (Administrative Corruption and its Combat According to the United Nations)*, Tehran: Vekalat Publishing, 1380 SH (2001 CE).
36. Mohammad-Qasemi, Hamid, *Islah va Ifsad dar Dastan-ha-ye Quran (Reform and Corruption in Quranic Stories)*, Tehran: International Publishing Company, 1389 SH (2010 CE).
37. Morris, S.D (1991), *Corruption and Politics in Contemporary Mexico*. University of Alabama Press, Tuscaloos.
38. Nasafi, Abdullah bin Ahmad, *Madarik al-Tanzil wa Haqa'iq al-Ta'wil (Tafsir Nasafi) (The Sources of Revelation and Realities of Interpretation)*, Lebanon-Beirut: Dar al-Nafa'is, 1416 AH (1995 CE).
39. Powell, R (1999). *Recent Trends In Research: A Methodological Essay*. Library and Information Science Research, 21, pp. 91-119.
40. Qara'ati, Mohsen, *Tafsir Noor (The Light Interpretation)*, Tehran: Cultural Center for Lessons from the Quran, 1388 SH (2009 CE).

41. Quinn, Bruce, *Daramadi Bar Jameshinasi (An Introduction to Sociology)*, Translated by: Mohsen Thalathi, Tehran: Contemporary Culture, 1370 SH (1991 CE).
42. Raghob Esfahani, Hossein bin Mohammad, *Al-Mufradat fi Gharib al-Quran (Vocabulary of the Strange Words in the Quran)*, Beirut: Al-Dar Al-Shamiyya, 1416 AH (1995 CE).
43. Rostami Daroukcola, Mehdi, Tehran: Iranian Successful Thought Institute, 1395 SH (2016 CE).
44. Salehi, Javad, Fasad Edari; Mafhum, *Alel va Asar An (Administrative Corruption: Concept, Causes, and Effects)*, Kanoon Monthly, Issue 102, Esfand 1388 SH (March 2010 CE).
45. Salehi, Javad, Fasad Edari; Mafhum, *Alel va Asar An (Administrative Corruption: Concept, Causes, and Effects)*, Kanoon Monthly, Issue 102, 1388 SH (2010 CE).
46. Senior, I (2006), *Corruption – The World's Big C*. Institute of Economic Affairs, London.
47. Strauss, Anselm; Corbin, Juliet, *Usul Ravesh Tahqiq-e Kifayi: Nazariyeh Mebnayi, Royeh-ha va Shiveh-ha (Basics of Qualitative Research: Grounded Theory, Procedures, and Methods)*, Translated by: Biouk Mohammadi, Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies, 1390 SH (2011 CE).
48. Tabatabaei, Seyyed Mohammad-Hossein, *Tafsir al-Mizan (The Interpretation of the Balance)*, Translated by: Mohammad-Baqer Hamdani, Qom: Society of Seminary Teachers of Qom, 1374 SH (1995 CE).
49. Taleqani, Seyyed Mahmood, *Partawi az Quran (A Ray from the Quran)*, Tehran: Sharekat-e Sahami Enteshar, 1362 SH (1983 CE).
50. Tanzi, Vito, Moshkel Fasad, *Fa'aliyat-ha-ye Dolati va Bazar-e Azad (The Problem of Corruption, Government Activities and the Free Market)*, Translated by: Bahman Aghaee, Political-Economic Studies, Issues 149 and 150, 1378 SH (1999 CE).
51. Tayyib, Abdul-Hossein, *Tafsir Atyab al-Bayan (The Best Interpretation)*, Tehran: Islam Publishing, 2nd Edition, 1369 SH (1990 CE).
52. World Bank (1997). *Helping Countries Combat Corruption: The Role of the World Bank*. Washington, DC: World Bank.